

UDK:811.512

*Shohsanam MAMATKULOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi*

SamDChTI dotsenti v.b., PhD Z.Ergasheva taqrizi asosida

OG'ZAKI NUTQDA KIRITMALI QURILMALARNING MONOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada og'zaki nutqda uchraydigan kiritmali qurilmalar, xususan, ularning monologik nutqdagi uslubiy va funksional xususiyatlari keng yoritiladi. Kiritma gaplar yordamida so'zlovchi o'z fikrini izohlash, baholash yoki unga shaxsiy munosabatini bildirish imkoniga ega bo'ladi. Bu birliklar og'zaki monologlarda subyektivlikni ifodalash, nutqqa jonlilik va tabiiylik baxsh etishda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, tinglovchisiz nutqda dinamika va ekspressivlik yaratishning lingvopragmatik imkoniyatlari ham tahlil qilinadi. Maqolada ingliz va o'zbek tillarida ishlatiladigan kiritmali gaplar o'rtasidagi grammatik, semantik va stilistik farqlar qiyosiy tahlil asosida o'rganiladi. Tadqiqot natijalari bu birliklarning ikki tilda qanday uslubiy yuklama kasb etishini ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: og'zaki nutq, monolog, kiritmali qurilma, stilistik vosita, subyektivlik.

STYLISTIC FEATURES OF PARENTHETICAL CONSTRUCTIONS IN MONOLOGIC SPEECH

Annotation

This article explores parenthetical constructions commonly found in spoken language, with a particular focus on their stylistic and functional features in monologic speech. Parenthetical sentences allow the speaker to clarify thoughts, express evaluations, or convey personal attitudes. These units play a significant role in enhancing subjectivity and contributing to the liveliness and naturalness of spoken monologues. The paper also analyzes the linguo-pragmatic potential of creating dynamics, expressiveness, and semantic diversity in speech that lacks a direct audience. A comparative analysis is conducted on the grammatical, semantic, and stylistic differences of parenthetical structures in English and Uzbek. The research findings reveal the stylistic roles these constructions fulfill in both languages and emphasize their communicative relevance.

Keywords: spoken language, monologue, parenthetical construction, stylistic device, subjectivity, expressiveness.

ОСОБЕННОСТИ ВСТАВОЧНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Аннотация

В данной статье подробно рассматриваются вставочные конструкции, встречающиеся в устной речи, в частности, их стилистические и функциональные особенности в монологической речи. С помощью вставных предложений говорящий получает возможность уточнять свою мысль, выражать оценку или демонстрировать личное отношение к высказываемому. Эти единицы играют важную роль в усилении субъективности, а также в придании живости и естественности устному монологу. Также анализируются лингвопрагматические возможности создания динамики, экспрессивности и семантического разнообразия в устной речи без слушателя. В статье проводится сопоставительный анализ грамматических, семантических и стилистических различий вставных предложений в английском и узбекском языках. Результаты исследования показывают стилистическую нагрузку этих единиц в обоих языках и раскрывают их коммуникативную значимость.

Ключевые слова: устная речь, монолог, вставочная конструкция, стилистическ

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda og'zaki nutqning strukturaviy, funksional va pragmatik xususiyatlarini o'rganish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biriga aylangan. Ayniqsa, og'zaki nutqning monologik shakllari va unda til vositalarining ifoda kuchi muhim tadqiqot obyekti bo'lib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, og'zaki nutqda uchraydigan kiritmali gaplarning (parentetik konstruksiyalarning) o'rni alohida e'tiborga loyiq.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Og'zaki nutqda kiritmali qurilmalar va ularning funksional xususiyatlari tilshunoslikda keng o'rganilgan. Quirk va hammualliflari (1985) ingliz tilidagi kiritmali gaplarning grammatik strukturasini va pragmatik vazifalarini chuqur tahlil qilgan. Ilyin (1990) og'zaki nutqda intonatsiya va ma'no o'zgarishlarini o'rganib, parentetik birliklarning talaffuzdagi roliga urg'u beradi. Bobojonov (2019) o'zbek tilida og'zaki nutqning tabiiyligi, struktura va uslubiy belgilari haqida yozar ekan, kiritmali gaplarning ifoda vositasi sifatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Nazarova (2021) stilistik vositalar orqali nutqning ta'sirchanligini kuchaytiruvchi omillarni yoritib, kiritmali

tuzilmalarni shaxsiy munosabat bildirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi. Karimov (2022) esa kiritmali gaplarning nutqdagi vazifaviy roli va muloqotdagi qulaylik darajasini amaliy misollar orqali asoslab bergan. Ushbu manbalar kiritmali qurilmalarni og'zaki nutqdagi monologik xususiyatlar bilan bog'lab o'rganishda nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishida og'zaki nutqda uchraydigan kiritmali qurilmalarni aniqlash va ularning monologik xususiyatlarini tahlil qilish uchun kompleks yondashuv qo'llanildi. Avvalo, tavsifiy-analitik metod asosida ingliz va o'zbek tillaridagi og'zaki matnlar tahlil qilindi. Tadqiqot korpusi sifatida ingliz tilida real suhbatlardan olingan transkriptlar (BBC, TED Talks), o'zbek tilida esa televizion suhbatlar, radio dasturlar va jonli nutq namunalari foydalanildi. Korpusdan kiritmali gaplar aniqlanib, ularning sintaktik tuzilishi, funksional vazifasi va uslubiy yuklamasi kontekstda baholandi.

Shuningdek, kontrastiv tahlil orqali ikki til og'zaki nutqidagi farqlar va o'xshashliklar ajratib ko'rsatildi.

Pragmatik yondashuv orqali kiritmali qurilmalar nutq ishtirokchilari o'rtasidagi ijtimoiy va kommunikativ munosabatlarni qanday ifodalayotgani o'rganildi. Statistik kuzatuv asosida kiritmali birliklarning chastotasi va ularning dialog yoki monolog kontekstidagi joylashuvi aniqlashtirildi.

Tahlil va natijalar. Kiritmali qurilmalar sintaktik jihatdan mustaqil bo'lib, asosiy gap bilan grammatik bog'lanmagan, lekin semantik va pragmatik jihatdan unga uzviy bog'langan birliklardir [2]. Bu birliklar nutq egasining subyektiv fikri, izohi, bahosi yoki eslatmasini ifodalaydi. Og'zaki monologda esa bu gaplar tinglovchining javobisiz, ammo u bilan muloqot ruhini saqlagan holda qo'llaniladi. Quyida og'zaki monologik nutqda kiritmali qurilmalarning kommunikativ va stilistik xususiyatlarini, ularning funksional yukini aniqlash va o'zbek hamda ingliz tillaridagi namunalar asosida qiyosiy tahlil qilinadi.

Kiritmali qurilmalar (ing. parenthetical constructions) tilshunoslikda ko'p hollarda funksional-stilistik birlik sifatida o'rganiladi [4]. Ular nafaqat sintaktik tuzilmani boyitadi, balki muloqot jarayonini yanada izchil hamda dinamik qiladi. Kiritmali qurilmalarning asosiy funksiyalarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Baholovchanlik: Nutq egasi voqea yoki fikrga munosabatini bildiradi (masalan, "menimcha", "to'g'risini aytsam").

Izoh va aniqlik kiritish: Asosiy gapdagi fikrni tushuntiradi yoki kengaytiradi ("ya'ni", "boshqacha aytganda").

E'tiborni jalb qilish: Tinglovchini ogoh qiladi ("bilasizmi", "tasavvur qiling").

Kiritmali qurilmalar o'zbek va ingliz tillarida keng qo'llaniladi: "U, ehtimol, ertaga keladi.", "Menimcha, bu fikr unchalik to'g'ri emas.", "He is, I suppose, a good candidate.", "This, as far as I can tell, is not working."

Ma'lumki, og'zaki monolog – bu bir shaxs tomonidan uzluksiz bayon etiladigan nutq bo'lib, unda muloqot ko'proq ichki dialog shaklida kechadi. Monologik nutqda kiritmali qurilmalar quyidagi vazifalarni bajaradi:

a) Subyektivlikni kuchaytirish. Kiritmali gaplar yordamida nutq egasi shaxsiy munosabatini ochiq bildiradi. Bu og'zaki nutqning asosiy belgilaridan biri bo'lgan subyektivlikni kuchaytiradi:

- "To'g'risini aytsam, men bu qarorni ma'qullamayman."

"Frankly speaking, I don't trust him."

- "Aytishim kerakki, bu holat meni chuqur o'ylantirdi."

"I must say, this situation made me think deeply."

- "To'g'risini aytganda, bu meni ranjitdi."

"Honestly, it hurt me."

- "Ochig'ini aytganda, ular menga yoqmaydi."

"To be honest, I don't like them."

b) Nutqning ifoda boyligini oshirish. Ushbu gaplar yordamida nutqqa emotsional, baholovchan, izohli va eslatmalilik xususiyatlari kiritiladi. Natijada nutq ko'proq og'zaki, jonli, tabiiy tus oladi:

- "Bu g'oya, nazarimda, hozirgi davr uchun juda muhim."

"This idea, I believe, is essential for our times."

- "Bu fikr, rostini aytsam, meni hayratga soldi."

"This thought, to tell the truth, surprised me."

- "Menimcha, bu natija kutilganidan ham yaxshi."

"It seems to me that the result is even better than expected."

- "Ehtimol, bu yerda muhim jihatni e'tibordan chetda qoldirdik."

"Perhaps, we overlooked an important aspect here."

c) Tinglovchi bilan bilvosita aloqa yaratish. Garchi monolog bevosita muloqot bo'lmasa-da, kiritmali qurilmalar

vositada tinglovchiga murojaat qilinganlik taassuroti uyg'otiladi. Bu esa nutqni auditoriya va so'zlovchini yanada yaqinlashtiradi:

- "Sizga ayon bo'lsa kerak, bu oson masala emas."

"As you might guess, it's not an easy task."

- "Bilaman, siz bu holatga duch kelgansiz."

"I know, you've been in a similar situation."

- "Sizni ishonitirib aytaman, bu haqiqat."

"Believe me, this is the truth."

- "Tasavvur qiling, bunday voqea har kim bilan sodir bo'lishi mumkin."

"Just imagine, this could happen to anyone."

Kiritmali qurilmalarning qo'llanilishi o'zbek va ingliz tillarida keng tarqalgan bo'lib, ularning ifoda shakllari va stilistik xususiyatlarida ba'zi farqlar mavjud. Masalan, o'zbek tilidagi "menimcha" iborasi ingliz tilida "I think" shaklida ifodalanadi va bu gapiruvchining shaxsiy fikrini bildiradi. Xuddi shuningdek, "ehtimol" iborasi ingliz tilidagi "perhaps" yoki "maybe" so'zlariga mos keladi va taxmin yoki ehtimollik ma'nosini anglatadi. "To'g'risini aytsam" iborasi esa "frankly speaking" yoki "to be honest" kabi jumalar holatida tarjima qilinadi va ochiqchasiga, ro'y-rost fikr bildirish vazifasini bajaradi. Nutqda mavzuga bog'liq qo'shimcha ma'lumot berishda ishlatiladigan "aytgancha" iborasi ingliz tilida "by the way" qurilmasi orqali beriladi va eslatma kiritish vazifasini bajaradi. Suhbat davomida e'tiborni jalb qilish yoki muloqotni davom ettirish uchun qo'llaniladigan "bilasizmi" iborasi esa "you know" degan qurilma bilan mos keladi. Ushbu iboralar har ikki tilda ham og'zaki nutqni tabiiy, jonli va muloqotga yo'naltirilgan holga keltirishga xizmat qiladi:

- "Bu voqea, bilasizmi, juda ham tasirli edi."

- "This event, you know, was quite emotional."

Ushbu qurilmalarning sosiy farqli jihatlardan biri — ingliz tilida ular ko'pincha vergullar orasida yoziladi va ularning joylashuvi erkinroqdir. O'zbek tilida esa kiritmali qurilmalarning joylashuvi ko'proq gap boshida yoki gap ichida bo'ladi va ohang orqali ajratiladi.

Kiritmali gaplar og'zaki nutqda nafaqat semantik, balki intonatsion vazifani ham bajaradi. Ular yordamida nutqda pauza (to'xtam) yaratiladi, natijada tinglovchi fikrni yaxshiroq anglashu uchun imkon yaratiladi. Intonatsion kuchayish yoki pasayish yuz beradi, bu orqali esa fikr kuchaytiriladi yoki yumshatiladi. Ritm o'zgarishi hodisasi natijasida nutq jonliroq, tabiatga yaqinroq ohang beradi. Masalan: "Men bu fikrga – to'g'risini aytsam – unchalik qo'shilmayman." Bu yerda kiritmali gap orqasidan pauza, keyin davom etuvchi fikr – nutqning drammatizmini oshirishga xizmat qilyapti.

Xulosa. Yuqorida amalga oshirilgan tahlillar asosida shuni aytish mumkinki, kiritmali gaplar og'zaki monologik nutqning ajralmas va muhim komponentlaridan biri hisoblanadi. Ular nafaqat axborot yetkazish vositasi, balki nutq egasining shaxsiy munosabati, emotsional holati va kommunikativ strategiyasini ifodalovchi kuchli stilistik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, tinglovchi bilan bevosita aloqani saqlab turish, e'tiborni jalb qilish va matnni tabiiy ohangda davom ettirishda kiritmali gaplarning roli beqiyosdir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek va ingliz tillaridagi kiritmali qurilmalar umumiy kommunikativ vazifalarda o'xshash bo'lsa-da, ularning ifodalanish uslublari, grammatik strukturalari va ishlatilish chastotasi jihatidan muayyan farqlarga ega. Ushbu farqlar ayniqsa tarjima jarayonida va chet tilini o'rgatishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari nutq stilistikasi, pragmatikasi, kontrastiv tilshunoslik va tarjimashunoslikda kiritmali qurilmalarni yanada chuqur o'rganish uchun puxta ilmiy asos yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman.
2. Bobojonov, O. (2019). "O'zbek tilida og'zaki nutq va uning xususiyatlari", Filologiya masalalari jurnali, №4.
3. Nazarova, D. (2021). "Nutqning stilistik vositalari va ularning funksional ahamiyati", Til va adabiyot ta'limi jurnali, №2.
4. Ilyin, M. (1990). Intonatsiya i smysl v ustnoy rechi. Moskva: Nauka.
5. Karimov, B. (2022). "Kiritmali gaplarning nutqdagi funksional roli", O'zbek tilshunosligi masalalari, №1.